

**ПОЛІКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ОСВІТНЬОГО
СЕРЕДОВИЩА У ВИЩИХ ВІЙСЬКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ**

кандидат педагогічних наук, доцент, Марченко О. Г.

Харківський університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, Україна,
Харків

З'ясовано, що концептуальним та методологічним підґрунтям полікультурного виховання майбутніх військових фахівців є гуманістичні філософські, психологічні, педагогічні ідеї, а також системний, аксіологічний, діяльнісний, особистісний підходи. Уточнено поняття полікультурного освітнього середовища у вищих військових навчальних закладах як організаційно-педагогічної цілісності, що сприяє засвоєнню загальнолюдських цінностей, культурно-країнознавчих відомостей, вмінь міжкультурної взаємодії, комунікаційних особистісних якостей. Побудовано модель формування полікультурного освітнього середовища у вищих військових навчальних закладах, визначене навчально-методичне забезпечення його архітектурно-семантичного, соціально-виховного, змістово-методичного, комунікаційно-організаційного компонентів.

Ключові слова: культура, полікультурне виховання, міжкультурна комунікація, полікультурне освітнє середовище, модель, курсант.

кандидат педагогических наук, доцент, Марченко О. Г. Поликультурные аспекты формирования образовательной среды в высших военных учебных заведениях/ Харьковский университет Воздушных Сил имени Ивана Кожедуба, Украина, Харьков

Выяснено, что концептуальной и методологической основой поликультурного воспитания будущих военных специалистов являются гуманистические философские, психологические, педагогические идеи, а также системный, аксиологический, деятельностный, личностный подходы.

Уточнено поняття полікультурної освітньої середовища в вищих військових навчальних закладах як організаційно-педагогічної цілостності, яка сприяє засвоєнню загальнолюдських, культурно-історичних знань, умінь міжкультурного взаємодіяння, комунікативних особистісних якостей. Побудовано модель формування полікультурної освітньої середовища в вищих військових навчальних закладах, визначено навчально-методичне забезпечення її архітектурно-семантичного, соціально-виховного, змістовно-методичного, комунікативно-організаційного компонентів.

Ключові слова: культура, міжкультурна комунікація, полікультурне виховання, полікультурна освітня середовища, модель, курсант

PhD, assistant of professor, Marchenko O. Aspects of multicultural educational environment in higher military institutions/ Kozhedub Air Force University, Ukraine, Kharkiv

It was found that the conceptual and methodological basis of future military specialists' multicultural education are humanistic philosophical, psychological, pedagogical ideas, as well as systemic, axiological, activity, personality-oriented approaches. The notion of a multicultural educational environment in higher military educational institutions of both organizational and pedagogical integrity, which promotes absorption of human, cultural and natural history knowledge, intercultural skills, communicational personal qualities. Built model of multicultural educational environment in higher military educational institutions, defined training and methodological support of its architectural and semantic, social, educational, meaningful and methodical, communication and organizational components.

Keywords: culture, multicultural education, intercultural communication, multicultural learning environment, higher military educational institutions.

Постановка проблеми. Актуальність проблеми організації полікультурного освітнього середовища у вищих військових навчальних закладах ми вбачаємо в об'єктивному, об'єктивно-суб'єктивному та

суб'єктивному вимірах. Об'єктивні фактори, на наш погляд, такі: розширення міжнародного військового співробітництва між Збройними Силами України та інших держав, зростання кількості міжнародних контактів, необхідність в успішному вирішенні завдань з реалізації міжнародних договорів і програм, миротворчих місій тощо. На об'єктивно-суб'єктивному рівні зазначимо, що останнім часом в силу дії геополітичних і економічних чинників у вищих військових навчальних закладах України відчутно зросла кількість іноземних слухачів (Конго, Туркменістан, Китайська народна республіка), студентів (Конго, Індія, Єгипет). Серед курсантів і випускників вищих військових навчальних закладів є діти, які народилися у змішаних браках. У суто суб'єктивному плані, як правило, курсанти, слухачі, студенти знаходять спільну мову, але й спостерігається виникнення міжособистісних конфліктів (в основному на побутовому ґрунті). Іноді курсанти дозволяють собі некоректні висловлювання на адресу представників інших культур, мають труднощі в побудові ефективної взаємодії з ними, не повною мірою дотримуються загальнолюдських моральних норм. Зазначені чинники актуалізують проблему полікультурного виховання курсантів вищих військових навчальних закладів. Злободенність проблеми підсилюється кризою мультикультуралізму, що спостерігається в Європі, США, по всьому світові.

Мета статті полягає у висвітленні полікультурних аспектів формування освітнього середовища у вищих військових навчальних закладах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти розвитку полікультурної освіти вивчали як західні вчені Дж. Бенкс, К. Беннет, Дж. Мейл, В. Фтенакіс, Т. Ховард, так вітчизняні науковці О. Овчарук, О. Пометун, А. Солодка, Н. Ткачова.

Ідеї формування полікультурного середовища у вищих військових навчальних закладах певною мірою використовуються в дослідженні О. Зеленської в контексті формування полікультурної компетентності курсантів вищих військових навчальних закладів. Споріднену проблематику вирішує дослідниця О. Жежера, яка доводить, що неодмінною умовою формування

соціокультурної компетентності курсантів є створення у вищому навчальному закладі інноваційно-рефлексивного середовища [1; 2].

Проте проблема формування полікультурного освітнього середовища у вищих військових навчальних закладах ще не знайшла системного вирішення на теоретичному та практичному рівнях.

Виклад основного матеріалу. Вважаємо доцільним уточнити зміст поняття «полікультурне освітнє середовище», в якому «освітнє середовище» є родовим, «полікультурне» – видовим поняттям.

У широкому розумінні освітнє середовище є різноманітним, різнорівневим світом, який оточує людину, формує її уявлення про оточуючий світ, ставлення до людей, природи, навколишньої дійсності. У вужчому значенні йдеться про освітнє середовище навчального закладу, що інтегрує освітній процес, зміст навчального матеріалу, взаємодію суб'єктів освітньої діяльності в певному педагогічному просторі.

Слово «полікультурний» є складним, що походить від «полі» (грецьк. *polys*), що означає «багато», та «культурний» (англ. *cultural*) той, що має відношення до мистецтва, почуттєвої сфери, побуту представників окремого соціуму.

Концептуальне підґрунтя полікультурної освіти знаходимо у філософській, психологічній, педагогічній думці.

Так, філософія закладає ціннісно-світоглядну основу життєдіяльності полікультурного соціуму, вивчає вплив об'єктивних і суб'єктивних факторів на можливість виникнення та попередження війн і збройних конфліктів, пошук шляхів мирного врегулювання міжнаціональних суперечностей. Предметом філософської науки є також формування та взаємовплив загальнолюдських і національних цінностей, визнання цінності життя та його збереження як основи проведення внутрішньої та зовнішньої політики держави, роль вселюдського в організації конструктивного полілогу представників різних культур.

Слушною в контексті дослідження ми вважаємо дефініцію З. Фрейда, який визначав культуру як суму досягнень і інституцій, які відрізняють людське

життя від життя попередніх поколінь і тваринного світу та забезпечують захист людства від природи та *врегулювання взаємин від людьми* [3].

На наш погляд, в основі філософської концепції полікультурності як принципу існування поліетнічного світу та людини в ньому лежить сентенція: «*Homo sum et nihil humanum a me alienum puto*» («Я людина та все людське мені не чуже»). Філософ М. Огарьов з цього приводу писав, що все, що виходить з людської діяльності, підпадає під визначення людського або загальнолюдського: думки та почуття, свідомість, яка може проявлятися в мистецтві, науці, житті [4, с. 42–44].

Саме наявність загальнолюдського у представників різних етносів, культур, релігій, конфесій актуалізує думку філософа В. Соловйова про те, що в кожного народу є моральний обов'язок відносно інших народів і всього людства. Неприпустимими є «міжнародне людоїдство», «національний егоїзм» що виправдовується національною над-ідеєю [5, с. 356–361].

Проблеми етнічної толерантності, культурного співіснування, міжнаціонального спілкування були та є у фокусі досліджень етнопсихологів – авторів теорій етогенезу Ю. Бромлея, Л. Гумільова, Б. Поршнева, Е. Сміта, Г. Теджфела, Дж. Тернера та психологів (зокрема, культурно-історична концепція розвитку особистості Л. Виготського). Етнопсихологія вивчає особливості поліетнічного та полікультурного колективу, стратегію та тактику конструктивної поведінки суб'єкта процесу взаємодії з представниками інших національностей, особливості формування ментальності, національної самоідентифікації представників різних етносів, зокрема, українського етносу, культурно зумовлених особливостей комунікації, етикету [6; 7].

У фокусі психологічних досліджень знаходяться питання самовиховання особистості, розвитку її психофізіологічних можливостей, вироблення конструктивного стилю взаємодії суб'єктів діяльності, попередження та розв'язання конфліктних ситуацій у полікультурній спільноті, формування толерантності як норми полікультурної взаємодії, прийняття особистістю

адекватних рішень в умовах політичного напруження в суспільстві та усвідомлення відповідальності за їх наслідки.

У педагогіці проблеми формування полікультурної особистості порушують педагогі, учителя-практики, які наполягають на необхідності інтеграції особистості в культуру, її безконфліктному існуванні в багатокультурному суспільстві. Полікультурна освіта передбачає виховання людської гідності та високих моральних якостей (гуманізму, емпатії, підготовку до співіснування із соціальними групами різних рас, релігій, етносів, виховання толерантності, готовності до співробітництва).

У контексті нашого дослідження особливу цінність мали науково-педагогічні дослідження з приводу формування патріотизму та інтернаціональних уявлень особистості в умовах полікультурної дійсності, безконфліктного існування та співробітництва, розбудови діалогу та полілогу представників різних етносів, релігій, культур.

Ідеї полікультурного виховання реалізуються, насамперед, у школі діалогу культур В. Біблера, одним із головних завдань якої є виховання духовної культури, що проявляється у взаємостосунках людей, особливо в комунікаціях між представниками різних культур; формування «людини культури», яка володіє діалогічною свідомістю, діалогічним мисленням, умінням працювати на рівні емоційного та інтелектуального піднесення, здатна до діалогічного спілкування.

На основі вивчення фундаментальної праці А. Джуринського [8] встановлено, що формування полікультурної особистості відбувається в декілька етапів. Це такі етапи: 1) плюралізм, що передбачає про повагу й збереження культурного різноманіття; 2) рівність – підтримка рівних прав на освіту і виховання; 3) об'єднання – формування в душі загальнонаціональних політичних, економічних і духовних цінностей. За цими етапами йде залучення особистості до культури через толерантне сприйняття представника іншої культури, прийняття його; розуміння його менталітету та повага до нього; солідарність і взаємодія, взаємозалежність, взаємний обмін надбаннями

національної культури як мета, найвища фаза та результат полікультурної комунікації.

Готовність до полікультурної комунікації забезпечується соціокультурною ідентифікацією особистості, розвиненими навичками соціального спілкування, позитивним ставленням до проявів багатогранності світової культури, засвоєною системою понять і уявлень про полікультурне середовище. Зокрема, здатність до полікультурної взаємодії сучасного військового професіонала передбачає:

- сформованість гуманістичних загальнолюдських цінностей, високий рівень загальної культури;
- широкий кругозір, ерудицію, освіченість;
- здатність до кооперації з різними невоєнними структурами (державними, суспільними, професійними);
- уміння співпереживати, взаємодіяти з мірним населенням і нести відповідальність за свої дії;
- уміння застосовувати навички обмеженого насильства або не використовувати його зовсім [9].

З урахуванням ідей [10] з позицій системного, аксіологічного, діяльнісного та особистісно зорієнтованого методологічних підходів під полікультурним освітнім середовищем будемо розуміти розвиваючу цілісність, структурні компоненти якої можуть бути використані суб'єктами освітнього процесу для трансляції та засвоєння гуманістичних цінностей, знань культурно-країнознавчого характеру, формування вмінь міжкультурної комунікації, особистісних якостей, необхідних для життя та ефективної професійної діяльності в умовах полікультурного соціуму (толерантності, емпатійності, комунікабельності, креативності, щирості, доброзичливості).

Виключно цінною у контексті дослідження є запропонована автором [10] модель полікультурного освітнього середовища навчального закладу як розвиваючої цілісності, структурні компоненти якої використовуються суб'єктами освітнього процесу для засвоєння гуманістичних загальнолюдських

цінностей, толерантність і здатність до діалогу з представниками різних етносів, культур і конфесій.

Зазначена модель інтегрує: 1) просторово-семантичний компонент (архітектурно-естетична організація життєвого простору суб'єктів освітнього простору, символічний простір закладу освіти); 2) змістовно-методичний компонент (концепції навчання, виховання, навчальні плани, навчальні та робочі програми, форми і методи організації фахової освіти, науково-дослідницького простору); 3) комунікаційно-організаційний компонент (розподіл ролей, цінності та установки суб'єктів освіти, комунікаційна сфера – стиль спілкування та викладання, організаційні умови – наявність творчих груп педагогів, педагогічних майстерень, майстер-класів тощо).

Залишаючись на цих позиціях, уточнимо особливості навчально-методичного забезпечення зазначених компонентів полікультурного освітнього середовища у вищих військових навчальних закладах. На нашу думку, навчально-методичне забезпечення формування полікультурного освітнього середовища передбачає, насамперед, високу культуру архітектурно-естетичної організації символічного простору вищого військового навчального закладу: навчальних корпусів, плацу, клубу, спортивного залу, спортивного майданчику. У цьому зв'язку слід констатувати значні можливості для полікультурного виховання курсантів, що полягають у належному оформленні музею бойової слави військової частини, народознавчих світлиць, як правило, розташованих у гуртожитках казарменного типу, різноманітному фонді навчальної та художньої бібліотек.

Зазначимо, особливу роль військового оркестру у створенні полікультурного освітнього середовища у вищому військовому навчальному закладі. Цю роль ми вбачаємо у виборі відповідного репертуару, який може включати музичні твори композиторів різних країн та наближувати до курсантів надбання світової музичної культури. Адже традиційно військова музика, військові пісні мають неабияке значення в системі військових ритуалів.

Зрозуміло, що для реалізації змістовно-методичного компонента полікультурного освітнього середовища значний потенціал мають соціально-гуманітарні навчальні дисципліни, зокрема філософія, культурологія, політологія, історія України, конфліктологія, військове навчання та виховання, психологія, педагогіка, іноземні мови. Провідна роль зазначених навчальних дисциплін обумовлена їх змістом, насиченим загальнокультурною, етнокультурною інформацією, знаннями світових релігій, гуманістичними ідеями та цінностями. У цьому зв'язку зазначимо необхідність гуманітаризації як напрямку вдосконалення світової освіти, що має на меті посилення загальнокультурної складової і гуманітарного спрямування освіти. Гуманітаризація передбачає пріоритет гуманітарних навчальних дисциплін, підвищення їх питомої ваги, посилення гуманітарної спрямованості викладання суспільних, загальнонаукових, військово-технічних навчальних дисциплін, інтеграцію змісту дисциплін на основі гуманізму, єдності науково-природничої та гуманітарної освіти.

Зазначимо, що на часі приведення до світових стандартів розподілу навчального часу за циклами професійної підготовки у вищих військових навчальних закладах. Зауважимо, що за євроатлантичними стандартами, обсяг військових дисциплін у військово-навчальних закладах США не перевищує 15% від загальної кількості навчальних годин, а на гуманітарні дисципліни у військових коледжах відводиться до 55% навчального часу на першому курсі, до 30% – на другому, до 66% – на третьому і до 70% – на четвертому [11].

Щодо методів, прийомів, форм організації освіти, що сприяють формуванню полікультурного середовища у вищих військових навчальних закладах, то практика засвідчує продуктивність використання інтерактивних педагогічних технологій, які забезпечують створення творчої атмосфери, культивування інтересу до ініціатив та нововведень, створення соціокультурних умов, що сприяють розвитку творчої особистості, ініціювання та введення найбільш перспективних нововведень, продуктивних проєктів [12].

Комунікаційно-організаційний компонент полікультурного освітнього середовища у вищих військових навчальних закладах охоплює: національні особливості суб'єктів, особливості управлінської, військово-корпоративної культури, людські фактори (просторова і соціальна щільність розміщення суб'єктів навчально-виховного процесу та її вплив на їхню соціальну поведінку, наявність персонального й міжособистісного просторів в умовах вищих військових навчальних закладах); особистий приклад командирів, їхня культура, досвід, спосіб життя, діяльність, поведінка, взаємовідносини; психологічний мікроклімат; устрій академічної групи та інших колективів, з якими контактує курсант (наявність лідерів, відстаючих, які виділилися за тих чи інших обставин), реальне місце особистості у структурі своєї групи, залучення її до інших груп, рівень захищеності її в даному колективі від різноманітного роду посягань.

Щодо реалізації організаційно-комунікаційного компонента полікультурного освітнього середовища зупинимось на розвитку в курсантів умінь адекватно орієнтуватися та діяти в ситуації спілкування, правильно розуміти інших людей, їхні взаємовідносини, прогнозувати міжособистісні події, ситуативну адаптивність і вільне володіння вербальними і невербальними засобами соціальної поведінки в умовах полікультурної взаємодії. Зазначимо, що важливим моментом в області професійних взаємовідносин військовослужбовців є запобігання агресії, націоналізму, ворожому ставленню до представників іншої культури. Модель педагогічної системи формування полікультурного освітнього середовища у вищих військових навчальних закладах подана на рис.

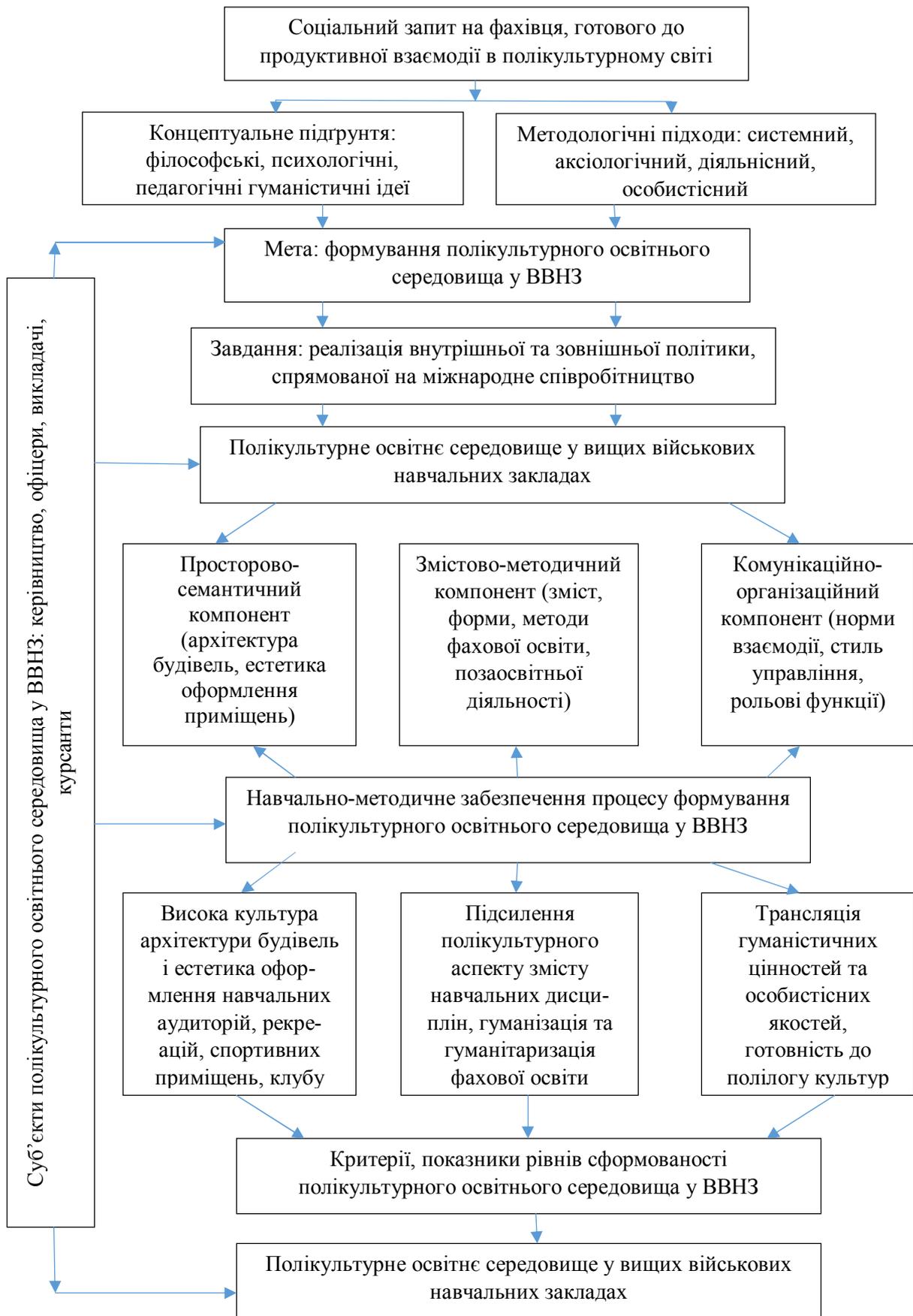


Рис. Модель педагогічної системи формування полікультурного освітнього середовища у вищих військових навчальних закладах

Висновки. Тож на підставі проведеного дослідження уточнено сутність полікультурного освітнього середовища у вищих військових навчальних закладах як єдності архітектурно-естетичного, змістово-методичного, комунікаційно-організаційного компонентів, що сприяють трансляції загальнолюдських гуманістичних цінностей, знань і умінь міжкультурної комунікації, особистісних якостей, необхідних для мирного співіснування, ефективної співпраці в умовах багатокультурного соціуму.

У перспективі подальших розвідок передбачається вточнити критерії з відповідними показниками для діагностики рівнів сформованості полікультурного освітнього середовища у вищих військових навчальних закладах.

Література:

1. Зеленська О. М. Формування полікультурної компетентності майбутніх офіцерів у процесі навчання у ВНЗ / О. М. Зеленська // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. пр. – Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2010. – Вип. 7. – С. 115–120.
2. Жежера Е. А. Формирование социокультурной компетентности курсантов высших военно-учебных заведений в процессе изучения гуманитарных дисциплин: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Жежера Елена Анатольевна; [Место защиты: Юж.-гор. ун-т]. – 20 с.
3. Фрейд З. Недовольство культурой / Фрейд З // Психоанализ. Религия. Культура. – М.: Ренессанс, 1992. – 296 с. – С. 65–134. – (<http://books.atheism.ru/philosophy/>).
4. Огарев Н. П. Заметки и наброски / Н. П. Огарев // Избранные социально-политические и философские произведения: В 2 т. – М.: Наука, 1956. – Т. 2. – 682 с.

5. Соловьев В. С. Нравственность и политика / В. С. Соловьев // Мир философии: книга для чтения. Ч. 2. Человек. Общество. Культура. – М.: Политиздат, 1991. – 624 с.
6. Мосіяшенко В. А. Українська етнопедагогіка: навч. посіб. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2008. – 174 с.
7. Культура спілкування та етикет керівника: навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів / В. Г. Рибалка, Л. М. Газнюк, В. О. Копилов та ін. – Харків: «Федорко», 2012. – 292 с.
8. Джуринский А. Н. Развитие образования в современном мире: учебное пособие / А. Н. Джуринский. – М.: ВЛАДОС, 1999. – 200 с.
9. Арсен'єва Н. Б. Засади суб'єктивно-діяльнісного підходу у підготовці майбутніх військових фахівців до професійної діяльності в умовах полікультурного середовища / Н. Б. Арсен'єва, Т. О. Брик, О. М. Зеленська // Навчально-виховний процес: методика, досвід, проблеми : науково-методичний збірник. – Х.: Харківський університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, 2014. – № 3–4. – С. 32–37.
10. Николаевська Р. М. Роль полікультурного освітнього полікультурного збагаченого середовища в формуванні творчої особистості / Р. М. Николаевська // [Електронний ресурс]: режим доступу: http://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp4/vyhovanna/nikolaevska.pdf
11. Калагін Ю. А. Гуманітаризація як напрямок вдосконалення військової освіти / Ю. А. Калагін // Навчально-виховний процес : методика, досвід, проблеми: науково-методичний збірник. – Х.: Харківський університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, 2014. – № 3–4 (129–130). – С. 4–7.
12. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології: навчальний посібник / І. М. Дичківська. – К. : Академвидав, 2004. – 352 с.

References:

1. Zelenska O. M. Formuvannya polikulturnoi kompetentnosti maybutnih oftseriv u protsesi navchannya u VNZ / O. M. Zelenska // Pedagogika formuvannya

tvorchoi osobistosti u vischiy i zagalnoosvitniy shkolah : zb. nauk. pr. – Zaporizhzhya : Klasichniy privatniy universitet, 2010. – Vip. 7. – S. 115–120.

2. Zhezhera E. A. Formirovanie sotsiokulturnoy kompetentnosti kursantiv vyisshih voenno-uchebnyih zavedeniy v protsesse izucheniya gumanitarnyh distsiplin : avtoref. dis. ... kand. ped. nauk : 13.00.08 / Zhezhera Elena Anatolevna ; [Mesto zaschityi : Yuzh.-gor. un-t]. – 20 c.

3. Freyd Z. Nedovolstvo kulturoy / Freyd Z. // Psihoanaliz. Religiya. Kultura. – M.: Rennans, 1992. – 296 s. – S.65–134. – (<http://books.atheism.ru/philosophy/>).

4. Ogarev N. P. Zametki i nabroski / N. P. Ogarev // Izbrannyye sotsialno-politicheskie i filosofskie proizvedeniya: V 2 t. – M. : Nauka, 1956. – T. 2. – 682 c.

5. Solovev V. S. Nravstvennost i politika / V. S. Solovev // Mir filosofii : kniga dlya chteniya. Ch. 2. Chelovek. Obschestvo. Kultura. – M.: Politizdat, 1991. – 624 s.

6. MosIyashenko V. A. UkraYinska etnopedagogIka: navch. posIb. – Sumi: VTD «UnIversitetska kniga», 2008. – 174 s.

7. Kultura spilkuvannya ta etiket kerivnika: navch. posibnik dlya studentiv vischih navchalnih zakladiv / V. G. Ribalka, L. M. Gaznyuk, V. O. Kopilov ta in. – Harkiv: «Fedorko», 2012. – 292 s.

8. Dzhurinskiy A. N. Razvitie obrazovaniya v sovremennom mire : uchebnoe posobie / A. N. Dzhurinskiy. – M.: VLADOS, 1999. – 200 s.

9. Arseneva N. B. Zasadi subektivno-diyalIsnogo pidhodu u pidgotovtsi maybutnIh viyskovih fahivtsiv do profesiynoi diyalnosti v umovah polikulturnogo seredovischa / N. B. Arseneva, T. O. Brik, O. M. Zelenska // Navchalno-vihovniy protses: metodika, dosvid, problemi: naukovometodichniy zbirnik. – H.: Harkivskiy universitet Povitryanih Sil imeni Ivana Kozheduba, 2014. – № 3–4. – S. 32–37.

10. Nikolaevska R. M. Rol polikulturnogo osvITnogo polikulturnogo zbagachenogo seredovischa v formuvanni tvorchoi osobistosti / R. M. Nikolaevska // [Elektronniy resurs]: rezhim dostupu: http://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp4/vyhovanna/nikolaevska.pdf

11. Kalagin Yu. A. Gumanitarizatsiya yak napryamok vdoskonalennya viytsskovoI osviti / Yu. A. Kalagin // Navchalno-vihovniy protses: metodika, dosvid,

problemi : naukovo-metodichniy zbirnik. – H.: Harkivskiy universitet Povitryanih Sil Imeni Ivana Kozheduba, 2014. – № 3–4 (129–130). – S. 4–7.

12. Dichkivska I. M. Innovatsiyini pedagogichni tehnologii : navchalniy posibnik / I. M. Dichkivska. – K.: Akademvidav, 2004. – 352 s.